

Dietrich Bonhoefer

Meer dan een serie dagteksten

Gij moet u toelleggen op het voorlezen
1 Timotheüs 4: 13

Bijna allen zijn we opgegroeid met de gedachte dat het er bij de Schriftlezing alleen om gaat voor vandaag het Woord van God te horen. Daarom beperkt de Schriftlezing bij velen zich tot enkele korte, uitgezochte verzen, die als het ware de leidende gedachte voor de dag moeten vormen. Ongetwijfeld zijn bijvoorbeeld de dagteksten van de 'Brüdergemeine' voor allen die ze gebruiken tot op dit ogenblik een grote zegen geweest. Maar het is ook zeker, dat zulke korte dagteksten volstrekt niet in de plaats kunnen en mogen komen van het bijbellezen. De Heilige Schrift is meer dan een serie dagteksten. Ze is het openbaringswoord van God voor alle mensen voor alle tijden.

De Heilige Schrift bestaat niet uit losse spreuken, maar is een geheel, dat als zodanig ook tot zijn recht wil komen. Als geheel is de Schrift Gods openbaringswoord. Alleen in de oneindigheid van haar innerlijke relaties, in de samenhang van Oud en Nieuw Testament, van belofte en vervulling, van offer en wet, van wet en evangelie, van kruis en opstanding, van geloof en gehoorzaamheid, van bezitten en hopen, wordt het volle getuigenis van Jezus Christus, de Heer, verstaanbaar. Een christelijke huisgemeente zou toch in staat moeten zijn iedere morgen en iedere avond een hoofdstuk uit het Oude en minstens een half hoofdstuk uit het Nieuwe Testament te horen en te lezen.

Men zal tegenwerpen, dat het onmogelijk is zoveel gedachten en begrippencomplexen werkelijk in zich op te nemen en vast te houden en dat het zelfs een gebrek aan eerbied is voor het Woord van God meer te lezen dan men goed kan verwerken. Maar in werkelijkheid schuilt hier een zware schuld. Als het werkelijk zo is dat het ons, volwassen christenen, al moeilijk valt een hoofdstuk uit het Oude Testament in zijn geheel in ons op te nemen; dan kan dat alleen een reden zijn tot diepe schaamte. En mag de schuld van onze eigen onkunde aangaande het Woord van God een ander gevolg hebben, dan dat wij ernstig en trouw proberen dit verzuim goed te maken?

Inhoud

Meer dan een serie dagteksten Dietrich Bonhoefer	p. 17
De Witte Roos Jannet Scheurwater, Oud-Vossemeer	p. 18
Een heilzame "hondentheologie" Drs. M. den Admirant, 's-Gravenhage	p. 20
Calvijn als vriend... Dr. H. Klink, Hoornaar	p. 21
Rectificatie	p. 24

Een woord van C.S. Lewis

De dingen die Jezus Christus gezegd heeft zijn heel anders dan die van welke andere leraar ook maar. Anderen zeiden en zeggen: Dit is de waarheid over het bestaan. En: deze weg moet u gaan. Maar Hij zegt: *Ik ben de Waarheid en de Weg en het Leven.*

De Witte Roos

Het christelijk geloof draagt in zich een grote kracht. Het heeft in de eerste eeuwen na Christus de wereld veranderd, en tot op de dag van vandaag heeft het deze kracht. Dat werd me na het lezen van het onlangs bij uitgeverij Ambo herdrukte boek *De Witte Roos* weer duidelijk. Hierin wordt de geschiedenis van Hans en Sophie Scholl op indrukwekkende, persoonlijke wijze door hun zus, Inge Scholl, verteld.

Hans en Sophie Scholl waren twee van de hoofdfiguren van het studentenverzet in München tegen Hitler. Deze studenten noemden zich 'de Witte Roos'. Zij wilden de val van het nationaal-socialistische regime bewerkstelligen. Juist hun christelijke levensovertuiging had de studenten de moed gegeven om zich dit uitermate gevaarlijke doel te stellen. Hoeveel moed hiervoor nodig was, kunnen wij, die gewend zijn in vrijheid te leven en te spreken, alle angst voor terreur ten spijt, ons moeilijk indenken. De Duitse samenleving was echter door Hitler en consorten doordrenkt geworden van angst en onzekerheid. De meeste Duitsers berustten erin dat zij niet konden zeggen wat zij dachten. Zij waren apathisch geworden voor de gruwelen om hen heen.

Hans en Sophie Scholl waren tieners toen Hitler aan de macht kwam en aanvankelijk waren zij, hoewel zij gewaarschuwd werden door hun vader, gegrepen door de betovering die er van deze man uitging. Hitler sprak over de liefde voor het vaderland, over eer en vrijheid. Voor hen was het vaderland het hun bekende gebied, waar iedereen dezelfde taal sprak en deelde in dezelfde cultuur. Ze hadden hier altijd van gehouden, maar

door Hitlers woorden werden ze zich er van bewust. Ze wilden ook dat het vaderland groot en verheven zou zijn, en vrij. Maar langzamerhand ontdekten ze wat ze werkelijk konden verwachten van het nationaal-socialisme: geen vrije ontwikkeling van iedere persoon, maar dwang, indoctrinatie, intimidatie en onverdraagzaamheid. Inge Scholl beschrijft in enkele alinea's op een zeer betrokken manier de zoektocht van haar broer Hans naar een geestelijk houvast, naar iets dat de innerlijke leegte bij hem kon vullen. Bij de schrijvers van zijn eigen tijd vond hij weinig dat hem kon bevredigen, maar via Plato en Socrates ontdekte hij de oude christelijke schrijvers en Augustinus, maar ook Pascal. Door deze schrijvers opende de Bijbel zich in een verrassende actualiteit en zeggingskracht. Zo vond hij in het christendom een geestelijk houvast, dat hem sterkte in zijn resolute afwijzing van Hitlers bewind. Hij raakte ervan overtuigd dat een staatsinrichting zich zou moeten richten naar de goddelijke orde. De basis van de Staat moet gerechtigheid zijn en zijn hoogste wet het welzijn van alle burgers. Het streven van ieder mens naar zijn eigen aards geluk moet door de Staat beschermd en bevorderd worden, dat was naar Hans' diepe overtuiging, Gods bedoeling voor een samenleving.

Onder zijn medestudenten vond hij vrienden die dachten zoals hij, Christl Probst, Alexander Schmorell, Willi Graf. Ondanks de benauwende tijd waarin zij leefden vierden levenslust en humor de boventoon in deze groep. In hun discussies bevroegen ze elkaar op hun ideeën, scherpten ze zich en putten zij moed. Zij begonnen zich af te vragen: kunnen we wel werkeloos toe blijven kijken hoe Hitler heel Duitsland naar de vernieling helpt? Het Duitse volk moet wakker geschud worden, zodat het uiteindelijk in opstand komt, maar hoe? Wat is mogelijk? Actief verzet had vooralsnog weinig kans van slagen, maar wellicht konden de angst en de apathie die onder de bevolking heersten, doorbroken worden. De bevolking moest gezegd worden wat er aan de hand is, zij moesten beseffen dat ook zij verantwoordelijk waren voor de misdaden die plaatsvonden wanneer zij werkeloos bleven toekijken. Wellicht zou het mogelijk zijn om de stemming in het land om te laten slaan. Daarom besloten ze de bevolking op te roepen tot passief verzet, tot het zoveel als mogelijk was onthouden van steun aan het regime en aan de oorlogsindustrie.

Toen verschenen de eerste pamfletten. In deze tijd

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Ds. J.K. Vlasblom, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Ds. L.J. Geluk en Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Drs. J.G. Barnhoorn, Dhr. T. van Es, Dr. R. Fernhout, Dr. M. Verduin en Ds. I.J. Wisse.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementprijs: € 21,00 per jaar

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

kwam Sophie bij Hans in München wonen. Een jaar lang had zij met diepe weezin verplichte arbeid moeten verrichten voor de nazi's en moeten wonen in een kamp. Hier had ze het niet uitgehouden zonder de teksten van Augustinus, die ze meegesmokkeld had het kamp in. De wereld leek haar verscheurd en van God verlaten toe. Eén zin van Augustinus leek echter geschreven voor haar: 'Gij hebt ons geschapen naar uw evenbeeld, en onrustig is ons hart, tot het rust vindt in U.' Wanneer zij kon, zocht zij de eenzaamheid van een kapelletje in de buurt of van de natuur op om weer tot rust te komen. In haar dagboek schreef ze: 'Ik kan niet begrijpen dat 'vrome' mensen op dit moment bang zijn dat God niet bestaat, omdat mensen Hem met het zwaard en met schandelijke daden op de hielen zitten. Alsof God niet de machtigste zou zijn (ik voel dat alles in Zijn hand ligt), *de machtigste*. We moeten alleen bang zijn voor de mensen, omdat zij zich afwenden van Hem die hun leven is.' Maar nu was haar verblijf in die naargeestige omgeving voorbij en kon ze eindelijk in München aan haar studie filosofie en biologie beginnen. Uiteraard werd zij in Hans' vriendenkring opgenomen. Vanaf het moment dat ze wist dat de pamfletten geschreven werden, heeft zij zich uit de volle overtuiging ingezet om te helpen bij het kopiëren en verspreiden van de pamfletten.

De eerste zin van het eerste pamflet drukt kernachtig de verontwaardiging en de moed van deze jonge mensen uit:

'Niets is een cultuurvolk onwaardiger dan zich zonder verzet door een onverantwoordelijke en door duistere driften geleide klik van heersers te laten 'regeren'... daarom moet iedereen zijn verantwoordelijkheid binnen de cultuur van het christendom en het avondland kennen en zich in dit laatste uur verzetten waar het maar kan.'

Eén grote roep om gerechtigheid, die vergezeld moet gaan van boete en inkeer, klinkt uit hun pamfletten. Ze aarzelen niet hun landgenoten aan te spreken op hun schuld:

'De Duitsers dulden deze 'regering', die zo'n gruwelijke schuld op zich heeft geladen, ja het is feitelijk hun eigen schuld dat die regering heeft kunnen ontstaan! En iedereen wil zich van die medeplichtigheid vrijpleiten... Maar... iedereen is *schuldig, schuldig, schuldig!*...(het) moet de enige en allerhoogste plicht, ja, zelfs de heiligste plicht van elke Duitser zijn om deze beesten te verdelen.'

Dat zij zich hiermee niet afkeren van hun eigen volk, maar het juist willen genezen, toont het laatste pamflet met de zinsnede:

'De Duitse naam blijft voor altijd geschonden als de Duitse jeugd niet eindelijk in opstand komt, tegelijkertijd wraak neemt en boete doet, haar pijnigers vermorzelt en een nieuw intellectueel Europa opbouwt.' Waarom zien Hans en zijn vrienden deze strijd als heilig? Het vierde pamflet zegt:

'Wie er vandaag nog steeds aan twijfelt dat de demonische krachten echt bestaan, heeft niets begrepen van de metafysische achtergrond van deze oorlog...de mens is vrij, maar zonder de ware God is hij weerloos tegenover het kwaad...'

Voor de Witte Roos was de strijd tegen Hitler de strijd tegen het kwaad:

'Heeft niet God zelf je de kracht en moed gegeven om te vechten? Wij moeten het kwaad aanvallen waar het op zijn machtigst is, en het machtigst is het in de macht van Hitler.'

Het geloof in God en in Zijn goede orde was de bron van hun verzet tegen Hitler, van hun moed en doorzettingsvermogen.

De studenten realiseerden zich dat hun pamfletten en verzet tevergeefs zouden kunnen zijn. Inge Scholl laat Christl Probst zeggen: 'Dan is het onze plicht om met onze houding en met onze overgave te laten zien dat de vrijheid van de mens niet klein te krijgen is. Eén keer toch moet het menselijke hooggehouden worden.' De studenten waren bereid zich op te offeren voor de genezing van hun volk. Niet omdat ze een heldenrol zochten, maar omdat ze vonden dat ze moesten doen wat hun geweten en God van hen vroegen: het verdedigen van de menselijke vrijheid.

Deze edele houding hebben ze ook waargemaakt. Hans en Sophie werden gearresteerd bij het verspreiden van het laatste pamflet. Toen bleek dat de bewijslast tegen hen te overtuigend was en camouflagepogingen geen zin hadden, aarzelden deze twee niet om alle schuld op zich te nemen in een poging het leven van hun vrienden te redden. Zij verborgen tegenover hun fanatieke ondervragers en hun agressieve rechters niets van hun innerlijke overtuigingen. Hoe moeilijk is dat niet, in zo'n vijandige omgeving uitkomen voor de overtuiging van je hart en geweten! Hun moed en rustige vastberadenheid bracht de hele gevangenis in hun ban. De haat van het regime tegen hun vrije, onafhankelijke daden en optreden leidde tot het opleggen van de doodstraf, binnen vier dagen na hun arrestatie. Ontroerend is de beschrijving van de laatste ontmoeting met hun ouders en het uiteindelijke heengaan van beiden. Sophie stierf zoals de beul nog nooit iemand had zien sterven, zoals hij later bekende. Hans riep voor hij zijn hoofd in het blok legde, zo hard dat het door de hele gevangenis klonk:

leve de vrijheid!

Hans en Sophie Scholl hebben, zoals Inge Scholl schrijft, iets heel eenvoudig verdedigd, het recht en de vrijheid van het individu, maar zij deden dit met ultieme overgave. Zij gaven hun leven omdat zij vanwege hun geweten en vanwege God niet anders konden dan leugens en onrecht bestrijden en opkomen voor de slachtoffers

van gruwelijke misdaden. Deze strijd zagen ze in het kader van de grote strijd tegen het kwaad die elke christen moet voeren vanuit zijn doop. In feite hebben zij gedaan waartoe hun christelijke doop hen verplichtte. Wat een voorbeeldige gehoorzaamheid aan roeping en geweten!

De Witte Roos, geschreven door Inge Scholl, vertaling Gerrit Bussink, Ambo Amsterdam 2005, ISBN 90 263 1901 0

Drs. M. den Admirant, 's-Gravenhage

Een heilzame “hondentheologie”

“Een hond is goed voor de gezondheid van de mens”, aldus een bericht dat onlangs in vele kranten verscheen. Het was niet de Partij voor de Dieren, die er achter zat, maar het centrum voor hondengedrag van de universiteit Queen's in Belfast.

Wie enigszins vertrouwd is met het gedachtegoed van dr. H.F. Kohlbrugge, weet dat de hond daarin een bepaalde plaats inneemt. In zijn *Vragen en Antwoorden tot opheldering en bevestiging van de Heidelbergse Catechismus* stelt Kohlbrugge deze viervoeter ten voorbeeld. Op de vraag (in het gedeelte over de dankbaarheid): “wat is het dankbaarste schepsel Gods?” volgt namelijk als antwoord: “de hond”. Daarna wordt gevraagd: “waarin zal dan uw dankbaarheid bestaan?”. Het antwoord op deze vraag luidt: “dáárin, dat ik bij de genade blijf, gelijk de hond bij zijn meester, en mij altijd weer opnieuw tot deze genade begeef om genade, en dus bij de verlossing, waarmee ik om niet verlost ben, blijf en volhard. De hond kruipt juist dan het meest naar zijn meester toe, wanneer hij slagen van hem krijgt”. Zó beschouwd is het voorbeeld van de hond dus een heilzame les.

Nog op een andere plaats in het vragenboek -de zogenoemde grote catechismus- is van een hond sprake. Bij vraag 10 van de Heidelbergse vermeldt Kohlbrugge dat van de zeshonderdduizend mannen die uit Egypte togen, er slechts twee in Kanaän, het land van belofte, kwamen. Dan wordt gevraagd: “wie waren die twee?”. Het antwoord is: “Jozua en Kaleb”. “Wat betekenen deze namen in het Hollands?”. Antwoord: “een zaligmaker en een hond”.

Het was vooral de eerstgenoemde passage die ertoe leidde dat tegenstanders van Kohlbrugge zijn leer als een “hondentheologie” bestempelden. In een toespraak, gehouden te Barmen op 17 augustus 1903 bij de herdenking van Kohlbrugges geboortedag -15 augustus

1803-, heeft ds. F. Oberman (1851-1914) daarover iets verteld. In zijn Utrechtse studententijd (1871-1876) maakte Foppe Oberman kennis met Heinrich Lütge (1850-1923). Hoewel deze leerling van Kohlbrugge als geen ander iemand voor zijn overtuiging wist te winnen, werd Oberman in die tijd toch geen geestverwant van hem. “Wat kregen wij aan de Utrechtse universiteit van de theologie van Kohlbrugge te horen! Links en rechts werd daartegen gewaarschuwd. Ik hoopte een goede predikant te worden zonder de leer van die man, die in een boek had geschreven: ‘Het dankbaarste schepsel Gods op aarde is de hond’. Om het met eigen ogen te lezen, had ik de grote catechismus van Kohlbrugge gekocht. Die catechismus ging met vele andere boeken mee naar mijn eerste pastorie”. Daar, in de pastorie van Steenwijkerwold, begon Oberman Kohlbrugges catechismus te lezen. Hij las het boek met klimmende belangstelling en kreeg het antwoord op vragen die zijn hart vervulden.

Ds. W.B.H. van Linschoten (1864-1959), een leerling van ds. F. Oberman, vermeldt in het *Kerkblaadje* van 24 april 1954, dat een orthodoxe professor destijds de term “hondentheologie” heeft gebruikt. Zijn naam wordt echter niet genoemd, zodat we ernaar moeten gissen. Toen Foppe Oberman in Utrecht studeerde, waren aan de theologische faculteit als hoogleraren verbonden: B. ter Haar -in 1874 opgevolgd door N. Beets-, J.I. Doedes en J.J. van Oosterzee. De laatstgenoemde doceerde onder meer dogmatiek. Was hij misschien degene die van “hondentheologie” had gesproken? Zeker is dat hij Kohlbrugges uitleg van Rom. 7: 14 (“ik ben vleselijk, verkocht onder de zonde”) afwees. In zijn *Christelijke Dogmatiek, een handboek voor academisch onderwijs en eigen oefening*, keert Van Oosterzee zich tegen de gedachte dat een christen zichzelf nog altijd in de volle zin van het woord “vleselijk” en “verkocht on-

der de zonde" zou kunnen en mogen noemen. Die mening leidt volgens hem tot gevolgtrekkingen, die iemand doen sidderen! *).

Wie ook de term "hondentheologie" moge hebben bedacht, het woord duidt hooguit één aspect van Kohlbrugges rijke prediking aan. Met evenveel of even weinig recht zouden we kunnen spreken van een schapen-, een mussen- of een duiventheologie. Als we het gedachtegoed van Kohlbrugge willen benoemen, dan komt slechts één naam in aanmerking. Centraal in zijn prediking staat immers het *Lam Gods*, het *Agnus Dei*. De Duitse predikant Georg Helbig (1893-1967), die vanaf 1953 tot aan zijn dood medewerker van het *Kerkbladje* was, zei het als volgt: "Kohlbrugges theologie is agnologie. Dat wil zeggen: in het middelpunt van al zijn uiteenzettingen staat de boodschap van Hem, die als Agnus Dei, als het Lam Gods, uw, mijn, ja de zonden van de gehele wereld heeft weggedragen" **)

*) Aangaande Rom. 7: 14-24 merkt Van Oosterzee het volgende op: "Men kan het slechts betreuren, dat het antwoord op de vraag, of Paulus hier al of niet van den toestand des Christens gewaagt, nog altijd bij menigeen voor een toetssteen van al of niet betrouwbare rechtzinnigheid geldt (.....) Iedere Christen kan nog altijd zich zelve ten deele herkennen in deze beschrijving van den mensch onder de wet, en dat wel omdat en voor zoover hij nog slechts een gebrekkig Christen is; maar dat deze laatste zich zelve nog altijd in den vollen zin des woords "vleeschelijk" en "verkocht onder de zonde" zou kunnen en mogen noemen (vs. 14), is evenzeer met 's Apostels redebeleid (vgl. Rom. 8: 2) en doorgaand spraakgebruik, als met de gezonde Christelijke ervaring in wederspraak, en leidt in theorie en praktijk tot gevolgtrekkingen, die men niet anders dan met siddering indenkt" (J.J. van Oosterzee, *Christelijke Dogmatiek II*, 2, Utrecht 1872, blz. 673).

**) W. Aalders en D. van Heyst (red.) *Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875). Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften*, Den Haag 1976, blz. 82.

Dr. H. Klink, Hoornaar

Calvijn als vriend...

Genève is een van die steden waarvan de historie als het ware nog in de lucht hangt. Veel is er over de stad te zeggen, maar een onmiskenbaar feit is dat het nog steeds in zekere zin de stad van Calvijn is. Zo vindt men in de Rue de Chamoines de plaats waar het huis van de reformator gestaan heeft. Door deze straat maakte hij zowel op zondag als op doordeweekse dagen de gang onder andere naar de St. Pierre om er het Woord van God te bedienen.

Het is niet in het minst vanwege deze kerk dat Genève de sfeer van Calvijn tot op de dag van vandaag ademt. De kerk is vanwege haar soberheid indrukwekkend. De bezoeker kan in de stilte ervan zich in gedachten zomaar verplaatsen naar de zestiende eeuw en het kost weinig moeite om zich voor te stellen dat de benige Calvijn hier de kansel besteeg, terwijl de gemeente stil zat te wachten op het begin van de dienst. Maar naast de kerk is er nog de oude academie voor predikanten, is er het monument met de standbeelden van onder andere de reformator en zijn vrienden.

Een amicale biografie

Over deze vrienden heeft onlangs drs. M.A. van den Berg uit Zoetermeer een mooi boek geschreven, dat uit-

gekomen is bij De Banier. Het boek heet *Vrienden van Calvijn*. De ondertitel luidt: *Een amicale biografie*. Het boek bevat drie en twintig hoofdstukken over mensen met wie Calvijn gedurende zijn leven bevriend geweest is, zijn amici. Maar dat is het niet alleen. Het is ook een *biografie*, een levensbeschrijving van Calvijn zelf. De hoofdstukken kunnen afzonderlijk gelezen worden, maar in hun geheel tekenen ze de levensloop van Calvijn. Zo komen we uit de gegevens die de auteur ons doorgeeft omtrent zijn studievrienden François Daniel, Nicolas Cop, Louis du Tillet en Pierre Robert Olivetanus, veel aan de weet van de jonge Calvijn zelf.

De genoemde *Nicolas Cop* was rector van de Sorbonne in de cruciale jaren dat ook Calvijn in Parijs woonde. Het was een tijd waarin de zaken op scherp stonden. Veel trouwe rooms-katholieken zagen met argusogen aan dat de nieuwe leer ook aan het hof in Frankrijk door sommigen met sympathie begroet werd. Sommige hoogleraren lieten onverhopen hun protest horen en deinsden nauwelijks terug voor een confrontatie met het hof. Nicolas Cop sprak hen vierkant tegen. Toen hij in het jaar 1533 op 1 november in zijn rede bij de opening van het academisch het onverhopen opnam voor de evangelische leer, was de teerling geworpen.

Het tij was ook aan het hof gekeerd en ook de rector van de Sorbonne bleek niet veilig voor de 'kettervervolging'. Cop moest vluchten. Hetzelfde gold voor Calvijn, die in intensief contact stond met Cop. Er pleit zelfs veel voor dat de jonge, maar zeer geleerde theoloog Calvijn de lezing van Cop geredigeerd heeft. Van den Berg vertelt namelijk dat men vele jaren later in Calvijns nalatenschap de hele uitgeschreven lezing vond. Dit maakt het meer dan waarschijnlijk dat Calvijn de auteur was van de gewraakte lezing. Deze is dan ook integraal in de verzamelde werken van de reformator opgenomen.

Door aandacht te besteden aan Nicolas Cop, als 'vriend in het reformatorisch verzet' vertelt Van den Berg ons dus ook over de *student* Calvijn, die nu aan het begin van zijn veelbewogen leven staat, een levensweg die hem zal leiden naar Straatsburg, Bazel en Genève. In Bazel zal hij enkele jaren later (1536) zijn eerste uitgave van de *Institutie* uitgeven, waarin hij de leer van de Heilige Schrift ontvouwt, een boek dat hem - terecht - direct beroemd maakt.

Naar aanleiding van de vriendschap van Calvijn met zijn zeven jaar oudere achterneef, *Pierre Robert* (Olivetanus), vertelt ds. Van den Berg ons enkele wat minder bekende dingen met betrekking tot de *bekering* van Calvijn. Olivetanus had de gewoonte om tot diep in de nacht op te blijven, om zich aan studie te wijden (waaraan hij zijn bijnaam dankte: naar de grote hoeveelheden olijfolie voor zijn lampen). Zijn studie leverde hem kennis van het Hebreeuws en het Grieks op, zodat hij in staat was de Bijbel in het Frans te vertalen. Zijn inspirerende voorbeeld bracht Calvijn ertoe om evenals zijn neef 'student' van de Heilige Schrift te worden. Calvijn was erg gehecht aan de vrome en erudiete Olivetanus. Calvijns eerstelingschrift was de voorrede op de 'Heilige Schrift in de Franse volkstaal', die zijn achterneef, mede door de vrijgevigheid van de Waldenzen, kon uitgeven. De vriendschap heeft geduurd tot de vroege dood van Calvijns neef, in 1538. Pierre Robert was toen 36 jaar. Zijn bijbelvertaling ligt ten grondslag aan alle latere Franse bijbelvertalingen. Zo deed Olivetanus zijn (bij)naam eer aan: als een lamp in de nacht verspreidde hij het licht van het Evangelie. En ook stak hij de lamp van Calvijn aan, die zo helder is gaan branden, dat de Reformatie zonder hem ondenkbaar is...

Lezenswaardig is het hoofdstuk over *Guillaume Farel*, de oudere vriend van Calvijn, die hem als hij op zijn terugreis uit Ferrara (Italië) Genève aandoet, komt vertellen dat God hem dáár nodig heeft! Hij doet dit niet zachtzinnig. Calvijn maakt bezwaar tegen Farel's voorstel en wijst hem op zijn plannen om zijn leven te wijden aan studie. Van den Berg schrijft: "Meer dan twintig jaar la-

ter weet hij nog als de dag van gisteren hoezeer Farel in toorn ontstak" toen Calvijn tegensputterde. "Farel, bevend van heilige toorn, riep uit: 'En ik, in de naam van de almachtige God, verklaar dat je studies een smoesje zijn. Als je weigert om je met ons aan het werk van de Here te geven, dan zal God je vervloeken, want je zoekt jezelf en niet Christus.' Daar kon Calvijn met geen mogelijkheid tegenop. Hij gaf toe liet zich in dienst nemen als leraar van de Heilige Schrift."

Degene die getuige was van dit gesprek was *Pierre Viret*, een vriend die heel anders was dan de vurige Farel, ijverig dat wèl, maar veel milder en zachtmoediger. Viret is wel Calvijns 'allerbeste vriend' geweest. Wat Melanchthon voor Luther betekende, betekende Viret voor Calvijn!

Nog andere vrienden

In helder geschreven en gemakkelijk te lezen hoofdstukken van gemiddeld 10 pagina's weet ds. Van den Berg een indruk te geven van deze en andere vriendschappen. Natuurlijk komen daarbij Bucer, Bullinger, Beza en John Knox ter sprake. Maar ook minder bekende figuren als Nicolas de Gallars, of Calvijns arts, Benoit Textor. Dat gebeurt op een onderhoudende manier, mede doordat de schrijver de vele feiten die hij opdiept lardeert met anekdotische verhalen, die vaak een heel aardige en soms verrassende kijk geven op het dagelijkse leven en het karakter van de Geneefse reformator. Vanuit zeer verschillende gezichtshoeken (alle vrienden waren anders en stonden op andere posten) wordt een periode of een facet van het leven van Calvijn belicht.

Daarbij weet ds. Van den Berg op een juiste manier betrokkenheid en afstand te combineren. Hij houdt zoveel afstand dat hij in staat is om hier en daar bepaalde eigenaardigheden of zwakheden van Calvijn te signaleren. Heeft Calvijn niet te graag geloofd dat deze en gene een vriend van hem was, omdat hun voorname positie zijn ijdelheid streelde? Heeft Bucer helemaal ongelijk als hij liever niet zag dat Calvijn en Farel te zeer samenwerkten en bij elkaar in de buurt waren? Het vuur van de een deed dat van de ander nóg hoger opblaaien, waardoor gemakkelijk ongelukken gebeurden...

Calvijns trouw, zijn onbaatzuchtigheid en humor

Wat heel duidelijk aan het licht treedt, is dat Calvijn erg gehecht was aan vriendschappen. Men kan gerust stellen dat hij een zeer *trouwe* vriend was, die veel van zijn vrienden verdragen kon en dingen niet op de spits dreef. In dat licht bezien zijn sommige hoofdstukken uit het boek van ds. Van den Berg ontroerend te noemen. Dat geldt bijvoorbeeld als het gaat over zijn sympathie voor

Renée de France (1510-1575), de dochter van koning Lodewijk XII, die louter omdat zij een vrouw was, niet de opvolgster mocht worden van haar vader (zij had geen broers, haar zwager Frans I, volgde haar vader op). Zij was de nieuwe leer van harte toegedaan. Zij huwde met de hertog van Ferrara (1528) gelegen in de Po-vlakte in Italië. Daar ging zij na haar huwelijk wonen. Calvijn kende haar vermoedelijk uit zijn Parijse periode. Waarschijnlijk heeft hij haar al ontmoet bij de zuster van de koning, die ook hervormingsgezind was. In 1536 trok Calvijn samen met zijn vriend Louis du Tillet de Alpen over om haar in Ferrara te bezoeken.

De vriendschap die dit bezoek opleverde bleef levenslang, bestaan, ook toen zij onder grote druk van haar omgeving zich korte tijd weer aanpaste aan de gebruiken van de Rooms-katholieke kerk. En dit vooral door de tact en wijsheid van Calvijn. Deze wist haar over haar gewetensproblemen te halen, nadat haar man haar kort voor zijn sterven geestelijke had gechanteerd. Zij moest hem onder ede beloven dat zij elk contact met Calvijn zou verbreken. Calvijn wees haar erop dat zo'n afgedwongen eed, voor God niet geldig is. Ook toen haar schoonzoon, de hertog van Guise, in januari 1564 tot opluchting van veel protestanten, door een moordenaarshand om het leven gebracht werd, wist Calvijn de vriendschap levend te houden. Hij schreef haar een eerlijke, maar zeer bewogen, pastorale brief. Zo bleef de vriendschap bestaan en bleef zij bewaard voor de reformatie! Tot haar dood in 1575 is haar kasteel in Montargis een herberg geweest voor calvinistische predikanten!

Calvijns onbaatzuchtigheid komt tot uiting in zijn verhouding tot bijvoorbeeld *Pierre Viret*, de Zwitser, die van karakter zozeer van hem verschilde. Viret was een man van het volk. Hij kon meeslepend preken, was erg mild in zijn oordeel en ging gemakkelijk met mensen om. Het feit dat Viret onder het kerkvolk geliefder was dan Calvijn, heeft nooit tussen beide mannen in gestaan, zelfs niet toen het stadsbestuur Viret een hoger salaris en een groter huis aanbood dan Calvijn bezat. Integendeel. Calvijn wist dat hij in het zo kritische Genève niet zonder de steun van Viret kon. Toen deze dan ook een lange reis maakte in Frankrijk en maar niet terug wilde komen, stak Calvijn zijn boosheid niet onder stoelen of banken.

In zijn vriendschappen blijkt Calvijn ook over de nodige humor te beschikken. Op een ietwat losse toon schrijft hij aan De Falais en zijn vrouw na de geboorte van een van hun kinderen: "Het spijt me dat ik jullie niet tenminste een halve dag kan bezoeken in afwachting of we het kleine kind aan het lachen kunnen maken, op straf van te moeten verdragen dat het waarschijnlijk toch zal gaan schreeuwen en huilen..."

Eerlijkheid

Calvijn blijkt in zijn vriendschappen ook eerlijk te zijn. De zestiende eeuwse mens was dikwijls flink en moedig. Men marchandeerde niet met principes. Zeker Calvijn niet. Zoals gezegd betichtte hij Viret vanwege diens lange verblijf in Frankrijk, waar hij het zich gemakkelijk kon maken, terwijl men in Genève in het heetst van de strijd stond. Calvijn nam het zijn oudere vriend Farel ontzettelijk kwalijk dat deze op 67-jarige leeftijd huwde met een meisje van 17 en zo de Reformatie in opspraak dreigde te brengen. Hij brak met zijn twee Nederlandse vrienden, de Heer en Vrouwe De Falais, met wie hij jarenlang correspondeerde en die zich zelfs in de buurt van Genève vestigden, in het kasteel te Veigy, een verblijf dat Calvijn zelf met veel moeite voor hen had uitgezocht. Calvijn heeft hen daar regelmatig bezocht, onder andere op een zondag met Viret, toen zij na de kerkdienst over het meer van Genève heenvoeren om ter ontspanning hun vrienden aan de andere kant van het meer een bezoek te brengen... Toen zij partij kozen voor Jerome Bolsec, hun huisarts, was het met de vriendschap gedaan. Calvijn heeft zelfs de opdracht aan hen van zijn commentaar op de brief aan de Korinthiërs ingetrokken. Bolsec en Calvijn kregen een conflict over de predestinatie. Een van Bolsecs vrienden had ten huize van De Falais zich op een ongelooflijk grove manier uitgelaten over Calvijns prediking. Het kwam Calvijn ter ore. De breuk die toen ontstond was definitief.

Calvijn is dus een goede vriend, die veel verdragen kan. Hij was trouw in zijn vriendschap en kon lijden aan verwijdering. Maar hij had in heel zijn leven, dus ook in zijn vriendschappen één ding voor ogen: het Koninkrijk van Christus. Daar lag zijn hart. Die passie kenmerkte zijn leven. Ze vormde ook min of meer de toetssteen voor zijn vrienden. Die passie vond hij terug bij en verbond hem aan zijn vrienden Farel, Viret, Bucer en Beza. Daarin vond hij ook zijn vrouw, Idelette van Buren, aan wie Van den Berg dan ook terecht een hoofdstuk wijdt, aan zijn zijde. Sommige vrienden bleken deze ijver niet te kunnen waarderen, ze kwamen in conflict met de reformator, hetgeen in het geval van De Falais resulteerde in een blijvende verwijdering. Dat was ook het geval met Ami Perrin, die een veel lossere levensstijl voorstond dan Calvijn en de reformator op den duur in Genève beschimpte waar hij maar kon...

Terar dum prosim

Als we het boek van Van den Berg overzien, komt ons het schilderij van Rembrandt over Claudius Civilis voor de geest. Samen met zijn strijdmakkers zit hij aan tafel als zij de eed afleggen om samen met hem de Romeinen

te bestrijden. Het zijn echte strijdmakkers. Dit schilderij had op de omslag van het boek van Van den Berg afgebeeld kunnen zijn. Zo stond Calvijn temidden van zijn vrienden. Hun ijver voor de ware prediking en hun blijdermoed waren het die hen verbond.

Van den Berg heeft voor een andere omslag gekozen: men ziet er Calvijn op zijn sterfbed, een uitgemergelde oude man, met een spits gezicht, de jukbeenderen hoog, het gezicht ingevallen, maar met krachtige, vurige ogen, waaruit beslistheid en vastberadenheid spreekt. Onwillekeurig moet men denken aan zijn lijfspreuk: *terar dum prosim*, laat mij maar verteren, als ik maar dienstbaar ben (aan de eer van Christus en de verbreiding van Zijn Naam).

Dit vuur, die ijver, die gepaard ging met een zeer veel zelfverloochening heeft onnoemelijk veel teweeg gebracht, niet in het minst voor Nederland.... Vanuit Genève werden veel calvinistische predikers, opgeleid in Calvijns academie, naar Frankrijk gestuurd. Zij bleven niet staan voor de Franse landsgrenzen, maar staken over naar de Zuidelijke Nederlanden, waar zij in het geheim met gevaar voor eigen leven gemeenten stichtten: het begin van de Nederlandse Hervormde Kerk. Uit deze cellen van gemeenten, die gevoed werden vanuit Genève

en die bezocht werden door eenvoudige mensen, die hongerden en dorsten naar de gerechtigheid van Christus is de Reformatie in Nederland tot stand gekomen. Op die manier heeft de vriendenkring van Calvijn zich uitgebreid en is zij levend gebleven, tot in onze tijd toe. Het boek van ds. Van der Berg is er een bewijs van. Zoveel kan teweeg gebracht worden als wij 'eerst het Koninkrijk van God zoeken'!

Tot slot

Ds. Van den Berg blijkt zo vertrouwd met het leven en de kleinste bijzonderheden van de reformator dat het is alsof hij uit de eerste hand schrijft en wij in hem te maken hebben met iemand die Calvijn als persoonlijke vriend in Genève zelf ontmoet heeft. Wellicht kan kennismaking met dit boek ons dichter brengen bij de passie van Calvijn en er zo toe bijdragen dat het vuur dat toen ontstoken werd in onze dagen niet dooft, maar nieuw leven wordt ingeblazen!

.....
N.a.v. Drs. M.A. van den Berg, *Vrienden van Calvijn – een amicale biografie*, De Banier, Utrecht 2006. ISBN 90 336 0546

'Rachels kinderen'

rectificatie

In het vorige nummer van Ecclesia is in de bijdrage van drs. Marijke Aalders een fout ingeslopen. In haar bijdrage Rachel's kinderen citeerde zij uit een artikel van haar vader, dr. W. Aalders, dat hij in 1974 schreef n.a.v. de dood van de vijfjarige Caroline Pessers. Per abuis zijn de laatste twee alinea's uit haar stuk als citaat van haar vader opgenomen. Deze alinea's waren van de hand van drs. Marijke Aalders zelf. Voor de goede orde laten we ze hier nog eens volgen.

De redactie

Hier op aarde worden op de laatste zondag van het kerkelijke jaar in veel kerken de overledenen van het afgelopen jaar herdacht. Hun namen worden genoemd en in vele gevallen wordt een kaars voor hen ontstoken. Voor de nabestaanden is het een troostend gebeuren. Er zijn ook gemeenten waar de namen van de overledenen op een gedachtenisbord worden geschreven. Het hele jaar door leven zij zo zichtbaar genoemd voort in de herinnering. De kinderen van Bethlehem hebben in het Mattheus-evangelie hun in memoriam gekregen. Elk jaar wordt verhaald wat er met hen gebeurde, zij worden nooit vergeten.

Hier op aarde hebben de meeste vermoorde kinderen in Nederland dat herdenkende woord alleen in de harten van hun nabestaanden. Maar ook het Nederlandse volk is erdoor in zijn hart geraakt. Hun gewelddadige dood mag door Nederland niet vergeten worden. Hier op aarde pleit ik daarom voor een openbaar gedenkteken in het hart van Nederland, in het hart van de stad Utrecht, een gedenkteken waarop de namen van al deze kinderen staan. Ik pleit voor een jaarlijkse bijeenkomst waarop hun namen worden voorgelezen en voor hen een kaars wordt ontstoken, opdat wij hen blijven gedenken. Rachel's kinderen, van wie Christus zei: "Ziet toe, dat gij niet één dezer kleinen veracht. Want ik zeg u, dat hun engelen in de hemelen voortdurend het aangezicht zien van mijn Vader, die in de hemelen is."